

Vicdan ve Vicdanın Ahlâkî Değeri Üzerine Bir İnceleme

An Inquiry on Conscience and the Moral Value of Conscience

Ömer Faruk Erdem

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Ana-bilim Dalı

Assist. Prof., Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşođlu Faculty of Theology, Department of Philosophy of Religion

Konya / Turkey

omferdem@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-0761-3830>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 02.09.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 28.10.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2021

DOI: 10.33420/marife.989944

Cite as / Atıf: Erdem, Ömer Faruk. "Vicdan ve Vicdanın Ahlâkî Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Marife* 21/2 (2021): 777-802. <https://doi.org/10.33420/marife.989944>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Vicdan ve Vicdanın Ahlaki Değeri Üzerine Bir İnceleme

Özet

Vicdanın ne olduğu, mahiyeti, nereden kaynaklandığı (fitri mi yoksa sonradan mı kazanıldığı), nasıl bir değere sahip olduğu, ahlaki müeyyide olma açısından bir değere sahip olup olmadığı, yanlış yapılmadığı, onu hataya götüren nedenlerin neler olduğu, bunlardan kurtulmanın yolları, vicdanın insana karşı vazifeleri ve insanın vicdana karşı vazifeleri gibi problemler ahlak felsefesinin tartışma konuları arasında yer almaktadır.

Kalpde bulunan, insanın iyiyi ve kötüyü ayırt etmesini sağlayan gizli bir his olarak tanımlanan vicdan kavramı Arapça kökenli bir kavramdır. Bu kavramın batı dillerindeki karşılığı ise Latince "conscientia", Fransızca ve İngilizcede ise "conscience"tır.

İnsanın iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış yapma ve yapmama konusunda en önemli oto-kontrol mekanizması vicdandır. Vicdan iyiliği yapma, kötülükten kaçınma hususunda kişide deruni bir baskı kurup, vicdan huzuru, vicdan azabı gibi çok ciddi sonuçlarla insanı yüz yüze getirir.

Vicdanın kaynağı ile ilgili çok çeşitli yaklaşımlar olmasına rağmen, temel olarak iki farklı yaklaşım biçiminden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, vicdanın fitri, doğuştan olduğunu savunan yaklaşımdır. Bu anlayış büyük ölçüde dinî bir temele dayanır. Bu nedenle de bütün insanlarda ortak olduğu varsayılır. Bu yaklaşıma göre vicdanın kaynağının fitri ve ilahi olması sebebiyle, tüm insanlar aynı ilahi nurdan kaynaklanan bir vicdana sahiptirler. Bu da vicdanlar arası bir çatışmadan söz edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Nitekim vicdan aynı kaynağın bilgisiyile eğitilip geliştirilmiş, aynı değerlerle donatılmıştır.

Vicdanın kaynağına dair ikinci yaklaşım biçimi ise; vicdanın bir süreç içerisinde, çeşitli faktörlerin etkisiyle oluştuğunu ileri süren görüşlere dayanır. Bunlardan bir kısmı vicdanı duyu ve deneye dayandırırken, bir kısmı soya çekime, diğer bir kısmı da akla dayandırır. Netice itibarıyla bu yaklaşımda üç farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki; ilki tekamülçü görüş olarak ifade edilen görüştür. Bunlara göre vicdan evrimsel bir süreçle gelişen, atalardan evlatlara aktarılan ve soya çekime dayanan bir niteliğe sahiptir. İkinci görüş ise çağrışımçı görüş olarak tanımlayabileceğimiz vicdanı deneye dayandıran görüştür. Üçüncü ve sonuncu görüş ise vicdanı akla dayandıran rasyonalist görüştür.

Vicdanın kaynağına dair iki temel görüşten vicdanın fitri olduğu düşüncesi oldukça baskın bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Ahlakçıların ve düşünürlerin çoğunluğu vicdanın hata yapmayacağı ve ahlaki yaptırım gücü taşıması açısından önemli bir değere sahip olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bazı ahlakçılar bilgisizlik, duygular ve eğilimler gibi etkenlerin baskı kurması neticesinde vicdanın hataya düşebileceğinden söz etmektedir. Ancak ilahi kaynakla ilgisini kesmeyen, vahiy ile aydınlanmasını sürdüren, eğitilip güçlendirilen vicdanın ise hata yapmayacağı, hatta yüksek bir mahkeme görevi bile yükleneceği belirtilmektedir.

Farklı kaynaklara dayandırılan vicdana dair XX. yüzyılda yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar ise geçmiş görüşlerin bir uzlaşması gibidir. Önceki düşünür ve ahlakçıların bireysel olarak öne çıkardıkları faktörlerin her birinin vicdanın oluşmasında önemli bir rol oynadığı bu çalışmaların genel sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

İslam ahlakçıları, vicdanın insana karşı birtakım vazifeleri olduğu gibi, insanın da vicdanına karşı birtakım vazifelerinin olduğundan söz ederler. Örneğin vicdanı ıslah etmek ve olgunluğunu sağlamak, hayır (iyi) ve şer (kötü) üzerine sağlam ve güvenilir bir görüş ileri sürdüğü vakit vicdanın sesini dinlemek, vicdana huzur veya acı veren sebeplerin hakikatini araştırmak gibi görevler insanın vicdanına karşı görevleri içerisinde sayılabilir.

Felsefe ve ahlakta, iyiyi kötüden, hayrı şerden ayıran ruhî bir yeti olarak dile getirilen vicdan, bir de "insan fiillerinin, davranışlarının ahlaki değerini takdir ve tayin etmek kabiliyeti" diye tanımlanmaktadır. Tanımda sözü edilen iyi ve kötüye, hayır ve şerre karar verme gücüne, insanın kendini sorgulama ve hesaba çekme kuvvetine, kudretine "ahlaki vicdan" denir. Bu vicdan, sayesinde bir kimse hem kendi fiil ve davranışlarını hem de başkalarının fiil ve eylemlerini takdir eder veya kınar.

Bu çalışmada vicdan kavramı üzerinde kısmi bir açıklama sonrasında onun ahlaki değeri üzerinde durmak suretiyle ahlak açısından bir değer taşıyıp taşımadığı, ahlaki bir yaptırım gücüne sahip olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Ahlak Felsefesi, Değer, Ahlak, Vicdan.

An Inquiry on Conscience and its Moral Value

Summary

Problems such as what conscience is, its nature, where it originates from (whether it is innate or is acquired later), what kind of value it has, whether it has a value in terms of being a moral sanction, whether it can be wrong, what the reasons that lead it to error are and ways to get rid of these errors, the duties of conscience towards man and the duties of man towards conscience are among the topics of discussion of moral philosophy.

The concept of 'wejdan' (conscience), which is defined as a secret feeling in the heart that enables people to distinguish between good and evil, is a concept of Arabic origin. The equivalent of this concept in western languages is 'scientia' in Latin, and 'conscience' in French and English.

The most important self-control mechanism of human beings in doing right and good and staying away from wrong and bad is conscience. Conscience puts an inner pressure on the person to do good and avoid evil and brings people face to face with very strong inner responses such as peace of mind and feelings of guilt.

Although there are many approaches to the source of conscience, there are two major approaches. The first of these approaches argues that conscience is natural and innate. This understanding is largely based on a religious perspective. It is therefore assumed to be available to all humans. According to this approach, since the source of conscience is natural and divine, all people have a conscience originating from the same divine light. This means that there is no conflict between consciences. Accordingly, conscience is trained and developed with the knowledge of the same source and equipped with the same values.

The second approach to the source of conscience is based on the views that suggest that conscience is formed in a process, under the influence of various factors. While some of them base conscience on sense and experience, others base it on heredity, and some others on reason. As a result, three different views emerge from this approach. The first of these is the view expressed as the evolutionary view. According to them, conscience has a quality that develops through an evolutionary process, is handed down from ancestors to children, and is based on heredity. The second view is the view that bases the conscience on experience, which we can express as the 'associative view'. The third and last view is the rationalist view that bases conscience on reason.

One of the two basic views on the origin of conscience, the idea that conscience is innate and natural emerges as a very dominant approach. The great majority of moralists and thinkers emphasize that conscience does not make mistakes and has an important value in terms of carrying a moral sanction power. Some moralists talk about the fact that conscience can fall into error because of factors such as ignorance, emotions, and tendencies. However, it is stated that a conscience that does not cut off its connection with the divine, that continues to be enlightened by revelation, and is trained and strengthened, will not make any mistakes and will in fact undertake the duty of a moral High Court.

The results of the 20th-century research on conscience based on different sources are like a reconciliation of past views. It is the general result of these studies that each of the factors that the previous thinkers and moralists put forward individually plays an important role in the formation of conscience.

Muslim moralists talk about the fact that just as the conscience has some duties towards the human being, the human also has some duties towards the conscience. For example, duties such as improving the conscience and ensuring its maturity, listening to the voice of conscience when it puts forward a solid and reliable view on good and evil, and searching for the truth of causes that result in peace or pain to the conscience can be counted among these duties.

Consciousness, which is expressed in philosophy and ethics as 'a spiritual ability that distinguishes good from bad and evil', is also defined as 'the ability to appreciate and determine the moral value of human actions and behaviors. As an element in the definition, the power of choosing between good and bad, and the capacity of questioning and taking account of one's self is called 'moral conscience'. Thanks to this conscience, a person appreciates or condemns both his own actions and the actions of others.

This study, after a partial explanation of the concept of conscience and elaborating on the moral value of conscience, tries to determine whether conscience has a moral value and whether it has a moral sanction power.

Keywords: *Philosophy of Religion, Moral Philosophy, Value, Morality, Conscience.*

Giriş

Ahlak felsefesinin temel problemlerinden biri de vicdandır. Bu çalışmada vicdanın ne olduğu, bazı bilim dallarının vicdanı nasıl algılayıp temellendirdiği, vicdanın kaynağı ve onu oluşturan faktörlerin neler olduğu, çeşitleri, vicdanı hataya götüren sebepler, vicdanın değeri ve vazifesi, vicdan azabı ve sevinci gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada ahlak ve vazifenin yaptırıcı güçlerinden (müeyyidelerinden) biri olan vicdanın değeri sorgulanıp tartışılmış, bir değişikliğe uğrayıp uğramayacağı üzerinde durulmuştur. Bazı düşünürler ve ahlakçılar vicdanı ahlaki bir kıymet/değer olarak kabul ederken, kimileri ise onu sadece bir his/duygu olarak nitelendirmektedir.

Konu üzerinde “Vicdan”, “Kuran’da Vicdanın Önemi”, “Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri”, “Çocuklarda Vicdan Eğitimi” vb. gibi müstakil çalışmalar yapıldığı gibi, “Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri”, “Rousseau’da Ahlaki Vicdan ve Değeri”, “Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau ve Kant Örneği”, “Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dinî Yaklaşımlar”, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili”, “İslam Geleneğinde Vicdan”, “Dinî-Felsefî Boyutlarıyla Vicdan”, “Ahmet Hamdi Akseki’nin Ahlak Felsefesinde Vicdan ve Ahlaki Müeyyide”, vb. gibi makale boyutunda bazı çalışmaların da olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada ise daha önce yapılan çalışmaların ele aldığı bazı konulara değinildiği gibi, ahlaki vicdanın değeri sorunu irdelenip sorgulanmış, vicdanı hataya götüren nedenler üzerinde durulup vicdana karşı çıkanlar da ayrıca kısa bir değerlendirmeye tabi tutularak özgün bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Konunun ele alınmasındaki temel amaç ise vicdanın hangi açılardan bir ahlaki yaptırım özelliği taşıdığını tespit etmek, onun ahlak açısından bir değer taşıyıp taşımadığını tespit edip yapılan bazı eleştirilerin haklılık durumunu ortaya koymak olarak belirlenmiştir.

Vicdan probleminin üç ana başlık altında ele alındığı bu çalışmada, ilk olarak vicdanın sözlük ve terim anlamları, vicdanın çeşitli tarifleri ortaya konulmaya çalışılmış, ikinci başlıkta vicdanın kaynağı ve oluşması, fitri yaklaşım ve sonradan oluştuğu iddiasındaki yaklaşımlar ortaya konulmuş, üçüncü başlıkta ise vicdanın değeri ve vazifesi, vicdanı hataya götüren nedenler, vicdan azabı ve sevinci, son olarak da vicdana karşı çıkanlar, yani eleştirenler, eleştirme nedenleri ele alınıp sorgulanmaya çalışılmıştır.

1.Vicdan Kavramı

Bulmak, zenginleştirmek, sevmek, üzölmek, öfkelenmek gibi anlamlara gelen “Vicdan” kavramı Arapça “vecd” kökünden gelmektedir.¹ Kamus-i Türkî’de ise bulmak; kalp ile hissetmek, duygu; iyi ve kötüyü birbirinden ayıran, iyilikten haz, kötülükten ıstırap duyan gizli bir his² olarak ifade edilen bu kavram, Z.

¹ Osman Demir, “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/101.

² Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), 1486.

Saltuklu'nun yorumuna göre; bireyin kendi ahlaki değerleri ve davranışları üzerinde kendiliğinden ve doğrudan bir yargılama yapmasını temin eden kuvvettir.³

Batı dillerinde vicdanı ifade eden kelime Latince'deki "conscientia"dır. Fransızca ve İngilizce'de ise conscience kelimesiyle karşılık bulur. Conscience kelimesinin Fransızca karşılığı "vicdan, bilinç, deruni his, deruni duygu, şuur,;" İngilizce karşılığı ise "deruni dost, duyunc, bilinç, bulunc, insaf, inanç, kalp, pişmanlık, sübjektif yanımız" anlamındadır.⁴

Vicdan kelimesi insandaki ahlaki yaptırım gücünü, otoriteyi, ahlaki değerler, hal ve hareketler, davranış ve her türlü ahlaki eylemler hakkında hüküm verme, yargılama, sorgulama kabiliyetine karşılık gelir.

Psikoloji biliminde ise şuur, derin bir ahlaki duygu, iyiyi kötüden ayırma kuvveti, görev duygusu, iyilikle elde edilen huzur ve kötülükten duyulan ıstırap anlamlarında kullanılmaktadır.⁵

Ahlaki yaptırım gücünü psikolojik bazı değerlere dayandıran çalışmalarda vicdanın ilahi bir boyutunun da olduğu, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etmeyi sağlayan bir yeti, güç olduğundan söz edilir.

Felsefi açıdan ise vicdan; doğru ile yalşın ilkelerinin ya da iyi ve kötünün neliğinin dolaysız kavranışı,⁶ kişide var olan iyi-kötü duygusu ve bunları birbirinden ayırma yeteneği olarak açıklanmaktadır.⁷ Düşünce tarihinde "Yaratıcı'nın sesi", "ahlak duygusu" "akli bir yeti", "uyarıcı ses" gibi farklı kavramlarla da ifade edilen ve bireyin ahlaki eylemlerinin sonuçlarını ayırt etmesini temin eden bu kabiliyet olmasaydı ahlaki bir hayattan söz etmek de mümkün olamazdı. Zira bir eylemin ahlaki olup olmadığının ölçütünü ortaya koyan, ahlaki değerler (iyi-kötü) ve bu değerleri ayırma yeteneğine sahip olan vicdandır.⁸

Bazı ayetlerde iradeli ve iyi davranışlardan dolayı mutluluk duyulması, kötü davranışlardan da acı ve elem duyulması nedeniyle insanda oluşan bir his ve ahlaki yetenekten söz edilir.⁹ İnsanda tövbe etme ihtiyacı da böyle bir vicdani iç hesaplaşmadan doğar.¹⁰ Yine Kur'an'da birçok ayette zikredilen nefis kelimesi, aynı zamanda vicdan kelimesinin manasını da ihtiva etmektedir.¹¹

Bilindiği üzere İslam tasavvufu ve Batı mistisizminin temeli nefis terbiyesi esası üzerine dayanır. Bu bağlamda Kur'an'da esası belirlenmiş olan bazı nefis derecelerinden söz edilir. Bunlar; "emmâre", levvâme" ve "mutmainne"dir. Bunlardan ilki "nefs-i emmâre", nefsin en alt derecesini, yani insanın bencilliğini ve haz peşin-

³ Zübeyir Saltuklu, *Vicdan* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2012), 2.

⁴ Saltuklu, *Vicdan*, 3.

⁵ Saltuklu, *Vicdan*, 4.

⁶ A. Güçlü vd., *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 1536.

⁷ Fikri Gül, "Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi = Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy* 11 (2008), 70.

⁸ Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri* (İstanbul: Beyan), 24.

⁹ Nisâ 4/17-18; Mâide 5/38-39; Nahl 16/119

¹⁰ Demir, "Vicdan", 43/101.

¹¹ Demir, "Vicdan", 43/101.

de koşuşunu ifade eder; ikinci derecede “nefs-i levvâme” bulunur ki, bu aşamada insan kendini sorgular ve bir değerlendirme olgunluğuna erişir; üçüncü ve en üst aşamada ise “nefs-i mutmainne” derecesi yer alır. Bu derece dini ve ahlaki değerlerin tam olarak gerçekleştirildiği ve kişinin dinî yaşayışla tam bir uyum içinde olduğu aşamadır.¹² Kur’an-ı Kerim’de, nefsin kendini cezalandırma, ödüllendirme ve denetleme yetkisine dair de ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadelerde nefsin iyiyi kötünden ayırabilecek kabiliyette yaratıldığı, nefsin arındırıcıların ebedi saadete kavuşacakları, bunun aksini yapanların ise ziyanda oldukları vurgulanmaktadır. Burada nefsin ayırt etme kabiliyetinin vicdan kavramıyla yakından alakalı olduğu ve nefis kavramının vicdan boyutunu da içeren biçimde kullanıldığı görülmektedir.¹³ Bazı müfessirler sözü edilen ayetlerle alakalı olarak insanın dinen sorumlu tutulabilmesi için kişide iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan ayıran bir kabiliyetin olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu tefsircilerden E. H. Yazır’a göre, insana doğuştan bahşedilmiş bu kabiliyet fayda ve haz verene yönelme, acı ve zarar verenden uzaklaşma eğilimine sahiptir.¹⁴ Yine bazı ayetlerde geçen “kalp” kelimesinin de vicdan kavramıyla eş anlamda kullanıldığı görülmektedir. İyiyi ve kötüye dair eğilimlerin mücadele mahalli olarak ifade edilen kalbin, kötü arzular ve duygulardan arındırılarak ahlaki ve imani emniyete kavuşturulmasının gereği belirtilmektedir.¹⁵

Vicdanla ilgili yapılan tanımlarda onun yanlışı ve doğruyu, kötüyü ve iyiyi, ayırt eden, kötülükten acı, iyilikten haz duyan deruni/içsel bir yeti olduğundan söz edilmektedir. Aynı zamanda vicdan kişinin eylemlerini yargılayan ve sorgulayan iyi ile kötüyü birbirinden ayıran insani bir yetidir. Bu nitelikleriyle vicdan, insanın eylemde bulunurken müracaat ettiği karar verme mekanizması olarak karşımıza çıkar.¹⁶

Allah vergisi olan vicdan, kişiyi doğruya ileten, hayır ve şerri birbirinden ayıran deruni ve manevi bir kuvvettir. Bu kuvvet/güç nedeniyle kişiler yaptıkları eylemler ve davranışlar için haz veya acı duyarlar. Bu hal, insanın erdemli eylemler yapmasına ve kötülüklerden sakınmasına sebep olur. “Kalp terazisi” ve “nurlu bir duygu” olarak anılan vicdan, insanda mesuliyet duygusunu da meydana getirir.¹⁷ İnsanın iyi ve kötü davranışlar karşısında haz, ıstırap, takdir, nefret veya pişmanlık hissetmesi, ahlaki davranışların beraberinde getirdiği duygulardır ve bunlar insanda vicdanın varlığının göstergeleridir.¹⁸ Burada vicdan insana kainattaki uyum ve ahengi hatırlattığı gibi aynı zamanda kişiden hem kendisiyle hem de çevresinde olup bitenlerle bir denge içinde olmasını talep eder.¹⁹

¹² Ali Rıza Bayzan, *Süfi ile Terapist: Psikoterapiler ve Tasavvuf Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi* (İstanbul: Etkileşim, 2013), 113-119.

¹³ Şems 91/7-10

¹⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak dini Kur’an Dili (Türkçe Tefsir)* (İstanbul: His Matbaacılık, 1970), VIII/5857 vd.

¹⁵ Maide 5/41; Ahzab 33/53

¹⁶ Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 13-14.

¹⁷ Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 14.

¹⁸ Osman Pazarlı, *İslâm’da Ahlak* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 14.

¹⁹ Gürsel Tokmakoglu, *Benlik, Bilinç ve Vicdan* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 37.

Vicdanın çeşitli bakış açıları ve yaklaşımlara göre de bazı tanımlarının yapıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ahlakçılardan ekseriyeti tarafından kabul gören vicdan tanımına göre: Vicdan, iyi-kötü ayrımıyla insanı iyiye yönlendiren ve kötüden sakındıran baskın kuvvettir.²⁰ Başka bir ifadeyle, ferdin eylemlerini iyi veya kötü olarak değerlendirmesini ve bu eylemler hakkında hükme ulaşmasını sağlayan güçtür. Daha net bir ifadeyle ferdin davranışlarını gerçekleştirirken başvurduğu karar verme ve yargı yeteneğidir.

Ahlakçılardan bir kısmı, vicdanı, ayarı mükemmel yapılmış, tartı ve ölçeğinde şaşmaz bir terazi gibi tanımlamaktadır.²¹ Aydınlik bir duygu ve kalp terazisi olarak insana Allah tarafından bahşedilen vicdan, meydana gelen tüm fiillerin iyi-kötü, hayır-şer taraflarını ölçüp, muhakeme ederek kişiye sunar.²²

Hayvanları yönlendiren ve yöneten sahip oldukları içgüdüler iken, insanlar vicdanları tarafından yönlendirilirler.²³ Vicdanı Allah'ın buyruklarıyla ilişkiyi sağlayan bir güç/araç veya zemin olarak da ifade edebiliriz. Çünkü vicdan yoluyla bize iyi ve doğruyu, hakikati gösteren ve vicdan yoluyla bize buyrukta bulunan Allah'ın kendisidir.²⁴ Şayet vicdan akl-ı selîmin kontrolü ve vahyin nuruyla nurlanmış, aydınlanmış ve gelişmiş ise onun iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırt etmesi her hâlükârda imkân dâhilindedir.

2. Vicdanın Kaynağı ve Oluşması

Ahlakçılar, birçok filozofun yaptığı gibi, vicdanın kaynağını da sorgulamışlardır. Bu bağlamda “acaba vicdan nasıl meydana gelmiştir?” veya nereden meydana gelmiştir? Vicdanın kaynağı nedir? gibi sorularla problemi irdeleyip sorgulamışlardır. Vicdanın kaynağı ile ilgili çeşitli yaklaşımların olduğundan söz edilebilir. Esas kaynağı dikkate alarak iki temel yaklaşımla konu üzerinde durmak daha uygun olacaktır. Bunlardan ilki, vicdanın fitri, doğuştan olduğunu savunan yaklaşımdır, ikincisi ise vicdanın çeşitli faktörlerin etkisiyle sonradan bir süreç içerisinde oluştuğunu, meydana geldiğini ileri süren yaklaşımlardır.

2.1. Vicdan'ın Fitri Olduğunu Savunan Yaklaşım

Vicdanın fitrat gereği, doğuştan olduğu anlayışı büyük ölçüde dinî bir temele dayanır. Bu nedenle de bütün insanlarda ortak olduğu varsayılır. Zira vicdan da tıpkı akıl (nefs), irade, şuur, izan vb. gibi ahlaki bir unsur olarak insan ruhuna ait,

²⁰ Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye* (İstanbul, 1331), 34; Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak* (İstanbul, 1330), 17; Mehmed Sami Süleyman, *İlm-i Terbiye-i İslamiye* (İstanbul, 1328), 16; Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak* (İstanbul, 1316), 31.

²¹ Ali İrfan, *Mufasssal Ahlak-ı Medeni* (İstanbul, 1327), 56-57; Ali İrfan, *İlm-i Ahval'r-Ruh* (İstanbul, 1317), 86.

²² Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlak* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1309), 332.

²³ Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (İstanbul, 1329), 16.

²⁴ Mehmed Sami Süleyman, *İlm-i Terbiye-i İslamiye*, 182-183; bk. Hüsnü Tekşen, *Vicdan Felsefesi* (Mustafa Asım Matbaası, 1940).

ruha arız olan bir haldir. Ruh da Kur'an'da belirtildiği gibi ruhlar âleminde Yaradanını tanımış, O'na Rabbi olduğu sözünü vermiştir.²⁵ Bu açıdan meseleye bakıldığında bir kimsenin vicdanına göre iyi ve doğru olan bir şey, aynı şartlar altında diğerleri için de iyi ve doğru olur. Bu yaklaşıma göre vicdanın kaynağı fitri ve ilahi olduğundan, aynı ilahi nur ile de aydınlandıkları için vicdanlar arası bir çatışmadan söz edilemez. Çünkü bu vicdanlar aynı kaynağın bilgisiyle eğitilip geliştirilmiş, aynı hisleri hissederek olmuşlar, aynı değerlerle donatılmışlardır.

Vicdanın fitri ve ilahi olduğunu ileri süren dinî kaynaklı açıklamalardan biri olarak İslam anlayışında vicdanın gelişim ve oluşum sürecini bazı farklı kavramlarla ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda kullanılan önemli kavramlar arasında fitrat, ruh (nefs), kalp, duygu, irade vb. sayılabilir.

Bu kavramlardan ilki fitrat; belirli bir yatkınlığa sahiplik veya yetenek, varlıkların yaratıldıkları esnada sahip oldukları nitelikler gibi anlamlara gelir.²⁶ Buna göre fitrat, insanın ilk halini, yaratılıştan getirdiği olumlu temel özellik, donanım, eğilim ve yetenekleri, ifade eder. Yine fitrat saf bir tabiatı ve yaratılışı,²⁷ bozulmamış orijinal varlığı, doğuştan var olan saflığı, esrarlı bir iman/inanç ve kulluk yeteneğini,²⁸ fitri olarak insanın zatında, mahiyetinde var olan, insanın özünden, zâtından hiçbir şekilde ayrılmayan, mesela nefsin kuvvetleri, ruhun kuvvetleri diye anılan akıl kuvveti, gazap kuvveti, şehvet kuvveti vb. gibi güçleri ifade eder. Bu manada fitrat mevcudatın yaratılış anındaki karakterini, dış etkenlere maruz kalmadan önceki temel yetileri ve yapmayı ifade eder.²⁹

Bu yetenekler arasında insanın Allah'ı bilmesi, tanınması, eles bezminde O'nu Rabb olarak tanımış olması,³⁰ iman etmiş ve edebilecek yetenekte olması, Allah'ın isteklerini yerine getirebilecek, iyiyi, doğruyu, güzeli fark edebilecek yeteneklere sahip olması da vardır. Bu hal, fitrat kelimesinin hanif terimiyle de bir ilişki içinde olduğuna işaret eder. Nitekim "haniflik", insanın saf ve doğal durumunu koruyarak (selamet) bu yaratılışa uygun halde devam etmesidir (istikamet). Fitratın bir anlamı da, Allah'ın kendisini, kendi varlığını bilme ve tanıma yeteneğini insana yerleştirmiş olmasıdır. Zira Zuhruf suresinin, 87. ayetinde insanlara Allah'ın varlığını bilme yetisinin yerleştirildiği vurgusu yapılmaktadır.

İslam âlimlerinin, fitratın, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, hayır ile şerri, hak ile batılı ayırabileceği ile ilgili bazı farklı yaklaşımları vardır. Örneğin "Kurtubî, fitratı hakkı benimseme eğilimi, hakikate yatkın olma şeklinde tanımlarken,³¹ Subkî, kişinin dini kabul etmeye yatkın selim bir tabiat üzere oluşu biçiminde tanımlar.

²⁵ A'râf 7/172

²⁶ İbn Abdillber, et-Temhid, 1987'den aktaran Şaban Ali Düzgün, "İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 324.

²⁷ Yasar Nuri. Öztürk, *Din ve Fitrat* (İstanbul: Yeni Boyut, 1990), 45.

²⁸ Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), 13-18.

²⁹ Murtaza Mutahhari, *Fitrat Üzerine*, çev. Ömer Çiçek (İstanbul: Bengisu Yayınları, 1992), 7.

³⁰ A'râf 7/172; Bakara 2/40

³¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kurân*, ed. Ebû İshak İbrahim (Kahire, 1966), XIV/29.

Ona göre İslam âlimlerinin ekseriyetinin görüşü de bu yöndedir.³² Ebû Hanîfe ise fitratı Kur'an'daki mîsâk ile birlikte ele alarak her doğanın fitrat üzere doğduğunu, fitratı bozarak değiştirenlerin küfre saptığını, koruyanların ise iman ve tasdik üzere olduklarını ifade eder.³³

İslam âlimlerinin nefisle ilgili tanımlarının, fitrat tanımıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülür. Çünkü fitrata yüklenen anlamların çoğunluğu; “O halde sen bir hanif olarak yüzünü dosdoğru bu dine çevir! Allah'ın insan bünyesine nakşetmiş olduğu fitrata! Allah'ın yarattığında hiçbir değişiklik göremezsin. İşte dosdoğru din budur. İnsanların çoğu bilmez.”³⁴ ayetine dayandırılır. Bu ayette sözü edilen fitrat ile cibilliyet, karakter meydana getirmek aynı anlamda kullanılır.

İmam Mâturidî, yukarıda ifade ettiğimiz gibi fitrata marifetullah manası vermekte, Allah'ın varlığı ve birliği dahil hayatın devamı için gerekli olan kodların kaynağını bu yolla ortaya koymaktadır. Yani insan olmanın gerekli temel kodları fitrat yoluyla intikal etmektedir. Allah'ın herkese bahşettiği marifetullah/fitraten Allah'ı tanıma özelliği ve kişide var ettiği şuurla o rabbinin Rabb oluşunu ve Onun bir oluşunu bilir. Tıpkı Allah'ın dağlara tesbih ve O'na hamt etme şuurunu vermesi gibi.³⁵

Kur'an'da fitraten insana verilen ayırıcı ve hissedici nitelikler şu şekilde sıralanmaktadır: “Sizi hiçbir şey bilmezken annelerinizin karnından çıkararak; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve fuadı (kalbi) veren Allah'tır”³⁶

İnsan dünyaya gelmeden önce birtakım belirlemeler henüz teşekkül etmemiştir; sadece insanın seçimlerinde işe yarayacak olan birtakım yönlendirmeler mevcuttur. İbni Teymiye'ye göre, insanın İslam'ı seçmesinin ve davranışlarda iyiyi tercih etmesinin temelinde de fitratın doğru, iyi ve güzele yönlendirmesi vardır. Nitekim insan fitratı mükemmel olanı seçmeye uygun yaratılmıştır.³⁷

Hız. Peygamber'in her insanın fitrat üzere doğduğu ve daha sonra annesinin tarafından farklı dinlere yönlendirildiğini ifade eden³⁸ hadisi de fitraten insanın bir takım artı değerler getirdiğini göstermektedir. Bu nedenle fitrat kendi başına bırakıldığında, yanlış yönlendirilmediğinde hakikati bulur.³⁹ Sadece özüne yabancılaştırıldığında, yanlış yönlendirilip hanif özelliği yok edildiğinde hata yapar. Öze yabancılaşmama konusunda Mehmet Aydın'ın “Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Âlem İlişkisi” adlı çalışmasında sözünü ettiği şu hususlar dikkat çekicidir: Ahlaki ideallere sahip bir ateist, ne kadar inanmıyorum dese de kalbinin

³² Takıyyüddîn Subkî, *Küllü Mevlâdin Yûledü ale'l-Fitra*, ed. Ebû Muhammed es- Seyyid İbrahim b. Ebî Amme (Tanta, 1990), 16; Düzgün, “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, 325.

³³ Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber (İmam A'zam'ın Beş Eseri)*, ed. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2008), 72.

³⁴ Rûm 30/30

³⁵ Düzgün, “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, 326.

³⁶ Nahl 16/78

³⁷ Düzgün, “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, 327.

³⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebu Davud*, ed. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 2009), 47.

³⁹ Burada kastedilen İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzân'da İbn Nefis'in er- Risâle el-Kâmilîyye adlı eserlerinde ifade edildiği gibi hakikati bulan fitrat veya akıldır.

derinliklerinde bir yaratıcıyı kabul etmektedir. John Baille ve Owen Tanrı'nın varlığını ahlakın temeli, vicdanı da Tanrı'nın sesi olarak nitelendirirler.⁴⁰ Batı düşüncesinde Tanrı ile vicdan arasındaki yakın ilişki Tanrı'nın varlığının ispatı için kullanılan delillerde de kendisini gösterir. Bilindiği gibi bu delillerden bir grubu vicdan delili olarak isimlendirilir. Bunlar arasında özellikle H. J. Newman'ın "Vicdan Delili" üç basamaklı bir çıkarıma dayanır. Buna göre; insan davranışları esnasında içten gelen birtakım duygularla karşı karşıya kalmaktadır. Hiç kimsenin görmediği bir yerde yapılan fiillerde dahi bu duygu/his göz ardı edilemez. Bu vicdanın sesidir ve kişiyi aşan, buyruk sahibi üstün bir sınır koyucu ve güçle insanı karşı karşıya getirir. İnsan ağaç, taş gibi varlıklar karşısında bir utanma duygusuna sahip değilken bu gücün sürekli olarak kendini izlediğini hisseder. Bu güç bir zat ve zorunlu varlık olan Tanrı'dır. Bu sebeple de vicdan, sesi dinlenilmesi gereken bir otoritedir. Buradan da vicdanın bize doğru ile yanlış bildiren bir ahlaki boyutunun, bir de bu boyutla elde edilen ahlaki bilgiyi bizden uygulama alanına koymamızı isteyen yönünün var olduğu sonucuna ulaşılabilir.⁴¹

İslam düşüncesi ve Batı düşüncesi arasında fitrat kavramına dair bazı ortak ve farklı noktaların olduğu da görülmektedir. Mesela J. Locke'un *tabula rasa* düşüncesiyle⁴² Gazâlî'nin Munkız'daki insanın yaratılıştaki bilgiden mahrum ve âlemlerden habersiz biçimde yaratıldığına dair ifadeleri⁴³ birbirine benzer görünmektedir. Ancak Gazâlî'nin burada sözünü ettiği bilgisizlik varlıkla ilgilidir. Buna göre insanlar dünyaya gelirken varlıklarla ilgili donanımlı bir bilgiyle gelmezler. Varlığın bilgisini daha sonra duyu, deney, akıl, sezgi, vahiy yoluyla elde ederler. Fakat insanın fitratla getirdiği birtakım yetiler ve bu yetileri oluşturan bilgiler doğuştan gelmektedir.

Hobbes (1588-1679), Rousseau (1712-1778), Hegel (1770-1831), Kierkegaard (1813-1855), Marx (1818-1883), Nietzsche (1844-1900), Sartre (1905-1980) gibi düşünürler ve bazı ekoller insanın değişmez bir doğasının, fitratının olmadığını, farklı belirleyicilere göre bu doğal oluşumun değişkenlik gösterdiğini savunurlar.

Burada insanın dünyaya gelirken herhangi bir bilgiyle gelmemesi hali ile insanın tür olarak fitratın sahip olduğu garizaları, karakter özelliklerini birbirinden ayırmak gerekir. Buradaki karakter özelliklerinden kasıt insanın güzel-çirkin, doğru-yanlış, iyi-kötü arasında ayırım yapabilecek bir potansiyele sahip olan yaratılışını ifade eder.⁴⁴

⁴⁰ Mehmet Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Âlem İlişkisi* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 141.

⁴¹ Aydın M., *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 103-107.

⁴² Hüsameddin Erdem, *Felsefeye Giriş* (Konya: HÜ-ER Yayınları, 2021), 80.

⁴³ Gazâlî, *el-MÜNKİZ mine'd-DALÂL*, çev. Salih Şeref vd. (İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1970), 68.

⁴⁴ Düzgün, "İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine", 328.

Bu açıdan fitrat, insanın Rabbini tanımasını sağlayan ve iyiyi kötüden ayıran, doğuştan gelen sezgisel bir yetenek biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu da vicdan kavramıyla fitratın yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.⁴⁵

Vicdanın gelişim ve oluşum sürecinin önemli kavramlarından biri de ruh (nefs)⁴⁶tur. Burada ruh bedene hayat veren, onu canlı tutan nefis manasında kullanılmaktadır. Bu yaklaşımı daha ziyade sufiler benimser. Ruha nefisle birlikte ahlaki bir mana da yükleyen sufiler insanda ruh ve nefis olmak üzere iki latifenin bulunduğunu ifade etmektedirler. Buna göre nefis kötülüklerin mahalli iken, ruh iyi huyların mahallidir. İnsandaki ruh ve nefis ikilisi, âlemde cennet-cehennem ve melek-şeytan ikilisindeki karşıtlığa benzer. Buna ilaveten ruhun iyiliğin mekanı, nefsin de kötülüğün mekanı olması hali dilin tatma, kulağın işitme, gözün görme mahalli olmasına benzetilmektedir.⁴⁶

Vicdanın gelişim ve oluşum sürecinde yer alan önemli kavramlardan biri de kalptir. Arapça bir kelime olan kalp, bir şeyi çevirmek, döndürmek, değiştirmek anlamlarına gelir. Yine kalp, gönül, vicdan ve akıl manalarında da kullanılır.⁴⁷ Bilgi elde etmemize imkan veren yetilerden biri olan kalp de fitratın unsurlarındandır. Her şey fitraten oraya nakşedilmiş, daha sonra da bir sebebe bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

Varlığın zati, özü, hissetme ve anlama yeri olarak kabul edilen kalp, Kur'an ve hadislerde farklı kullanımlara sahiptir. Onu akıl ve bilgi anlamında kullananlar olduğu gibi, huşu bulan, doyuma ulaşan, hidayete eren, uzlaşan, ürperen, saygı duyan gibi pozitif veya günahkar, taşlaşmış, kilitli, mühürlenmiş, şüpheli, gafil, ikiyüzlü ve kör gibi negatif anlamlar da yüklenmiş olarak görmek mümkündür.⁴⁸

Kalp hakkında sayılan bütün bu özellikler onun manevi bir varlığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Zira burada kalp için kullanılan bu nitelikler aynı zamanda insanın nitelikleridir. Bu nitelikler de insana ait müspet veya menfi halleri gösterir.⁴⁹ Kalp, dışarıdan gelebilecek etkilere ve değişime açık bir yapıdadır. Onun üzerindeki olumsuz etkilerin bir hastalık olarak değerlendirilmesi ve ancak Allah'ı anarak mutmain olması tabiatının saflığını göstermektedir. İşte kalbin bu durumu da "vicdan" olarak adlandırılır.⁵⁰

Vicdanın gelişim ve oluşum sürecinde yer alan önemli kavramlardan bir diğeri ise iradedir. İrade dilemek, seçmek, ayırmak, tercih etmek, niyet gibi anlamlara gelmektedir. Kimileri iradeyi, akıl yürütme ve düşünme sonucu verilen kesin hüküm, bu hükmün tereddütsüz uygulanışı; kimileri, birinin yaptığı işlerden kendini sorumlu tutması; kimileri, herhangi bir şey için karar vermek ve onu yapmak

⁴⁵ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 36.

⁴⁶ Turgay Yazıcı, *Gazali'de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 129.

⁴⁷ Hüseyin Certel, *Ebû Tâlib El-Mekki'de Tasavvufi Yaşayış* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993), 32.

⁴⁸ Z.Şeyma Arslan, *Fitrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde "İnsanın Neliği" Sorusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 83.

⁴⁹ Arslan, *Fitrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde "İnsanın Neliği" Sorusu*, 83.

⁵⁰ Arslan, *Fitrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde "İnsanın Neliği" Sorusu*, 83-84.

gücü;⁵¹ kimileri, aklın uygulamaya yönelik görevi; kimileri de karar altına alınan bir fikrin fiile dönüştürülmesini sağlayan ruhi kuvvet olarak anlamaktadır.

İradede esas bizi etkileyen şey, tercihlerimizdir; bu sadece bilgiyle, bilmekle alakalı bir iş değildir. Bir kimse iki halden hangisinin iyi ve doğru, hangisinin kötü ve yanlış olduğunu bildiği halde tercihleri onun kaderini belirler, hatta kaderini belirleyecek karakteri de belirleyen bu tercihleridir. İnsanın iradesini kullanması, güzel-çirkin, doğru-yanlış, iyi-kötü, gibi karşıt değerler arasında tercihte bulunması doğumundan itibaren başlar.

Ruhun iyi-kötü veya güzel-çirkinine yönelmesini ifade etmek için de irade kavramı kullanılır.⁵² Yani irade, bir kimsenin bir işi yapma ya da yapmamasıyla ilgili bir tercihte bulunabilmeyi ifade eder. Vicdani bir kuşatma içinde yer alan irade, bir kimsenin her türlü zorluk ve sıkıntıya rağmen iyi ve doğru olanı seçebilmesidir. Vicdanın işlevsellik kazanması irade ile mümkündür. Ahlaklı olabilmek için de farklı tercihleri gerektiren hallerde tercih yapabilme iradesini taşımak gerekir. Ahlaklı bir insan sahip olduğu değerlere bağlı olarak karşılaştığı güçlüklerle rağmen sahip olduğu iradeyi doğru tercihler doğrultusunda kullanmaktan taviz vermeyen biri olarak tanımlanabilir. İnsan vicdanını dinlemeyip iradesini bu yönde kullanmadığı takdirde bunu alışkanlık edinerek vicdanının ve iradesinin zayıflamasına ve bu nedenle de ahlaksızlığa düşebilir. Bu sebeple de güçlü bir vicdana sahip olan kimsenin ahlaklı olması iradesini kullanmasıyla doğrudan ilişkilidir. Buradan da ahlaklı vicdanın gelişiminde ve oluşumunda iradenin önemli bir role sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.⁵³

Vicdanı oluşturan unsurlar arasında hissi (duyguyu) de saymak mümkündür. Burada hareketlerin gerçekleştirilmesi anındaki histen bahsedilmektedir. Bu hislerin vicdan üzerinde büyük bir etkisi vardır. Vicdanın buyruklarına uyulduğunda ruh dünyamızda iyi bir şey yaptığımıza dair bir his oluşur ve bundan mutluluk duyarız. Bu hal vicdanımızın duygu yönünden kemalini gösterir. Bu duygu vicdan aracılığı ile emredici ve zorlayıcı bir vazife hissi doğurur. Vicdanın emrine uyulduğunda kişide çok derin bir iç huzuru ve sevinç; uyulmadığında ise büyük bir acı ve huzursuzluk hissi doğar.⁵⁴

2.2.Vicdan'ın Sonradan Meydana Geldiğini Savunan Yaklaşım

Vicdanın fitrat gereği doğuştan olduğunu belirten birinci yaklaşımın tam karşısında ikinci yaklaşım olarak vicdanın çeşitli yollarla sonradan kazanıldığını, elde edildiğini savunanlar vardır.⁵⁵ Bunlardan bir kısmı vicdanı duygu ve deneye

⁵¹ Mehmed Sami, *İlm-i Terbiye-i Etfal* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1328), 192.

⁵² Haris el-Muhasibî, *Er Riaye / Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 143; Türkan Ulucan, "İslam Geleneğinde Vicdan Kavramı", *USBD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/4 (2017), 40.

⁵³ Abdulvahit İmamoğlu, "Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili", *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/1 (12 Ağustos 2014), 35-136.

⁵⁴ Saltuklu, *Vicdan*, 55-56.

⁵⁵ Bu ikili ayırım yanında üçlü bir ayırımı da görmek mümkündür. Buna göre; 1. Fitrî Nazariye, 2. Tekvinî Nazariye, 3. İctimaiyatçı Nazariye. Bunlardan birinci görüşü İngiliz Duyumcuları ile JJ

dayandırırken, bir kısmı soya çekime, diğer bir kısmı da akla dayandırır.⁵⁶ Bu anlayışın genel özelliği ise fert ve toplumun eğitilebilir olmasını ve vicdanın da bu yolla elde edildiğini iddia etmeleridir. Netice itibarıyla bu yaklaşımda üç farklı görüş ortaya çıkmaktadır.

a) **Tekamülcü Görüş:** Vicdanı soya çekime dayandırmaktadır. Bu ekole göre vicdanı meydana getiren tecrübeler, soya çekim (irşî) yoluyla nesilden nesle intikal eder. İngiliz filozof Herbert Spencer (1820-1903) bu görüşü dile getiren en önemli isimlerdendir. Bu anlayışa göre, başkalarını düşünmenin, insanın kendini düşünmek kadar önemli olduğu duygusu insanlara atalarından kalıtım yoluyla aktarılmıştır. İnsanların ataları bir tecrübe olarak hayatları süresince toplumları, din, kültür, yasa ve ailelerinden öğrendikleri sayesinde faydalı ve zararlı davranışları tecrübe ede ede öğrenmişler, bunları içselleştirmişler ve sonunda da vicdan (ahlak) duygusunun doğmasına sebep olmuşlardır.⁵⁷

b) **Çağrışmcı Görüş:** Vicdanı deneye dayandıran görüştür. Bunlar vicdanın alışkanlıklar ve çağrışımlarla meydana gelen deneyler sonunda ortaya çıktığını iddia ederler. Bunlara göre her toplumda bazı otoriteler bulunur ve onların iyi olarak nitelendirdiği davranışlar takdir edilirken, kötü olarak tanımladıkları davranışlar da cezalandırılır.⁵⁸

Önceleri anne-baba, siyasi, dini, ya da toplumsal bir otorite ile kendisini gösteren birlik ve beraberlik, çocukluk yaşlarından itibaren meydana gelmeye başlar; daha sonraları alışkanlık halini alır. Alışkanlık halini alınca da artık hiçbir baskı, otorite ve sulta olmaksızın iyilikler yapılır, kötülüklerden kaçınılır. İşte bunu ortaya koyan, gerçekleştiren vicdan, otorite ve baskı sebebiyle gerçekleşen çağrışım ve alışkanlığın ürünüdür.

c) **Akılci (Rasyonalist) Görüş:** Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, rasyonalistler içinde vicdanın insanda fitri olmadığını iddia edenler olduğu gibi aksine fitri olduğunu ifade edenler de vardır. Akılcıların vicdanın fitri olmadığını iddia edenlerine göre vicdan, aklın bir çeşit özel halidir. Buna göre vicdan sadece tecrübelerden kaynaklanmakla kalmaz, bazı tabii özellikler de taşır. Vicdan, hayati kurallara, eylem ve hareketlere uyarlanan bir çeşit akıldır. Bazı düşünür ve ahlakçılar ahlaki vicdanı insan hayatına nizam ve düzen getiren akıl olarak nitelendirir. Bu bir nevi hayata yön veren akıldan başka bir şey değildir. Akılcılardan bir kısmı da vicdanın tamamen fitri ve doğuştan olduğunu belirtirler. Bunlardan en dikkat çekenleri ise Kant (1724-1804) ve Descartes (1596-1650)'tir. Kant'ın değişiyile vicdan, "ameli akıl (pratik akıl)"dır. Descartes'ın değimiyle teorik (nazari) akıldır. Te-

→

Rousseau savunmaktadır. İkinciye Stuard Mill, üçüncüyü de E. Durkheim ve diğer sosyologlar savunmaktadır. Bu üçüncü görüşe göre vicdanın kaynağı tamamen ictimaidir. İnsani vicdan ma'seri vicdanın basit bir ifadesinden ibarettir. Onun küçük bir kıvılcımı, onun özel bir görünümüdür. Bk. Mustafa Namık, *Ahlâk*, 58 vd. (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 58-62; Ferid Kâm, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlak* (Ankara: Vilayet Matbaası, 1339), 21 vd; Pazarlı, *İslâm'da Ahlak*, 98.

⁵⁶ Mustafa Rahmi, *Ahlak* (İstanbul, 1339), 4-7; Ömer Nasuhi Bilmen 1884 ya da 3-1971, *Yüksek İslam Ahlâkı* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964), 10; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi* (Konya: Hu-Er Yayınları, 2018), 123.

⁵⁷ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 120.

⁵⁸ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 121.

orik akıl gibi pratik akıl (vicdan) da a priori (deney öncesi)'dir. Teorik akıl fikirler, düşüncelerle ilgilidir; pratik (amelî) akıl (vicdan) da iş ve eylemlerle alakalıdır.⁵⁹

XX. asırda vicdanın kaynağına ait yapılan bazı araştırmalara göre, deruni yetenek olarak kabul edilen vicdanın, kişide daha ana rahminde oluşmaya başladığı belirtilmektedir. Bu çalışmalarda vicdan annenin, duygu, düşünce, haz ve elemlelerinden etkilendiği gibi, aynı zamanda anne ile baba arasındaki ilişkilerden de etkileniş şekillendiği tespit edilmiştir. Doğumundan sonra çocuğun ayrıca çevresel şartlara göre de şekillendiği tespit edilmişti. Bu çevresel şartlar sonrası sosyalleşen kimsede bir değerler dünyası oluşur. Vicdan tabirinin bu değerlerin bütünü için kullanıldığı görülür. Bu açıdan bakıldığında vicdan, "teker teker herkesin içinde bulunduğu toplumsal şartların ve tarihsel, toplumsal gerçekliklerin eleştirel bir yansıması olarak teşekkül eder."⁶⁰ Bu araştırmalarda ortaya çıkan şey, daha önceki düşünür ve ahlakçıların bireysel olarak öne çıkardıkları faktörlerin her birinin vicdanın oluşmasında önemli bir rol üslendiği gerçeğidir. Mesela Türk-İslam ahlakçılarından M. Rahmi, A. İrfan, A. Seydî akılcı görüşü benimserlerken,⁶¹ Ferîd (Kam)'in, başlangıçta deneyci-duyumcu bir tavır içindeyken; daha sonraları akılcı bir yol takip ettiği görülmüştür.⁶² A. Şeref'in ise vicdanı hem akla hem de duyuya dayandırarak emprist rasyonalist bir yol takip ettiğinden söz edilebilir. O, davranışları muhakeme eden şeyin aklî kuvvet olduğunu, bir yargı, hüküm sonunda, sevinç ve elem veren şeyin ise duygu olduğundan söz eder.⁶³

Ahlakçıların çoğunluğuna göre, vicdan ruhun bir hassası, bir kuvvetinden ibaret olması sebebiyle hem umumî hem de fikrîdir.⁶⁴ Kanaatimizce ahlakçıların büyük bir çoğunluğunun görüşü olan bu görüş, aynı zamanda en isabetli olanıdır.

Felsefe ve ahlakta, iyiyi kötüden, hayrı şerden ayıran ruhi bir yeti olarak dile getirilen vicdan, bir de insan fiil ve davranışlarının ahlaki değeri üzerinde tayin ve takdir yetisi/ kabiliyeti⁶⁵ olarak tanımlanmaktadır. Tanımda sözü edilen iyi ve kötüye, hayır ve şerre karar verme gücüne, insanın kendini sorgulama ve hesaba çekme kuvvetine, kudretine "ahlaki vicdan" denir. Ahlakta sözü edilen esas vicdan budur. Bu vicdan sayesinde kişi hem kendi fiil ve davranışlarını hem de başkalarının fiil ve eylemlerini takdir veya tekdîr eder, kınar.

Bazı ahlakçıları ahlaki vicdanın görevinin sınırlarının yalnızca iyi ve kötüyü tanımlamak veya belirlemek olmadığını, buna ilaveten şerri terk etmek ve iyiliği yerine getirmeyi de kapsadığını ifade ederler. Nitekim ahlaki vicdan kişiye görevlerini göstermenin yanında görevi yerine getirmeye de sevk eder.⁶⁶

⁵⁹ Mustafa Namık, *Ahlâk*, 58; Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 121.

⁶⁰ Doğan Göçmen, "Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Barış" (Erişim 01 Ağustos 2021), 3.

⁶¹ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 7.

⁶² Kâm, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlak*, 17,31-32.

⁶³ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 7; Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, 31.

⁶⁴ Bilmen, *Yüksek İslam Ahlâkı*, 8-9; Ali Seydî, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, 16; Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, 31; Selanikli Hilmi, *Mir'ât-ı Ahlak* (İstanbul, 1326), 16-19.

⁶⁵ Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 17; Kâm, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlak*, 17; Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1968), 78.

⁶⁶ Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*, 34.

Vicdan, ahlaki değer açısından oldukça büyük değere sahiptir. Bir fiil de onu meydana getiren kimsenin ahlaki vicdanının kıymetini gösterir. İşte buna dayanarak bazı ahlakçılar vicdanı, imanın, itimadın, ortaya çıkma kuvveti olarak düşünürler; çünkü onlara göre dini hakikatler ancak sağlam vicdanlarla muhakeme olunabilirler.”⁶⁷ Vicdan, insanın davranışlarının ve hareketlerinin aynası mesabesinde- dir. Bu ayna üzerine yansıyan ahlaki şekillerin mahiyeti de tamamıyla bakışlarda ortaya çıkar. Vicdanın ne kadar önemli olduğu şu iki mısradan özetlenmeye çalışılır:

“Fiil-i insanın hakikî fâili vicdandır!

Hâkimi, kanunu, hakemi, hâsılı vicdandır.”⁶⁸

3. Ahlaki Vicdanın Değeri ve Vazifesi

İyilik sonucu kalpte meydana gelen mutluluk ve huzura karşın kötü fiilin işlenmesiyle ortaya çıkan ıstırap, sıkıntı ve huzursuzluk vicdani müeyyideyi ortaya çıkarır. Ahlakçılar arasında, kişide öz denetim sağlayan vicdanın ve ahlaki vicdanın değeri meselesinde farklı görüşlere rastlamaktayız. Vicdanın doğuştanlığını kabul edenler -vicdanı fitrat üzere temellendirenler- genel olarak ahlak ilkelerinin de doğuştan geldiğini ileri sürerler. Yani vicdan, bir kimsenin iyi ve doğru bir hükümde bulunması için fitri bir yetidir. Bu yeti insanın fitratına (yaratılışına) yerleştirilmiştir. Bu nedenle ahlaki duygu, yani ahlaki vicdan insanda sanki bir içgüdü gibi yerleşik halde gelmiştir. Herkes her şeyden önce kendi vicdanının sesini dinlemeli ve ona itaat etmelidir. Başta dinî yaklaşımlar olmak üzere Sokrates, Platon, Cicero, İbn Arabî, Descartes, D. Hume, Rousseau, Kant, Toynbee (1889-1975), Rıza Tevfik gibi düşünürler bu görüşü savunurlar.⁶⁹

Burada vicdana yüklediğimiz değer, daha ziyade onun mahiyetiyle ilgili özelliklere bağlıdır. Onun doğuştan gelen bir duygu olduğunu kabullendiğimizde aynı zamanda hata etmezliğini, kişiyi daima iyiliğe götüreceğini, dış etkenlerden etkilenmek yerine, dışı da etkileyen fail bir güç olduğunu kabul etmiş oluruz.⁷⁰ Ancak burada vicdanın sesini iyi dinlemek ve kulak vermek gerekir.⁷¹

Vicdanı, iyi ve kötüyü ayırmayı sağlayan doğuştan gelen tanrısal bir ses, ilahi içgüdü, yanılmaz bir yargıç olarak tanımlayan düşünürlerden biri de Jean-Jacques Rousseau’dur. O, “Emile” adlı eserinde vicdanı ruhun sesi, tutkuları da bedenın sesi olarak tanımlar.⁷² Rousseau, vicdanın insanı asla yanıltmayan bir olgu olduğundan ve onun bir ahlak duygusu şeklinde ortaya çıktığından söz eder.⁷³ Bu ilahi içgüdü insanı iyiliğe yönlendiren ve kendi kendini kontrol etmesini sağlayan bir içgüdüdür. Bu anlamda Rousseau’ya göre vicdan, insanın iyiye yönelmesini sağlayan,

⁶⁷ Selanikli Hilmi, *Mir’ât-ı Ahlak*, 19.

⁶⁸ Selanikli Hilmi, *Mir’ât-ı Ahlak*, 21.

⁶⁹ Mustafa Namık, *Felsefe Bakaloryası* (İstanbul, 1934), 124.

⁷⁰ Mustafa Namık, *Ahlâk*, 65.

⁷¹ Nurettin Topçu, *Ahlak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 130.

⁷² Jean-Jacques Rousseau, *Emile*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941), 473; Nurettin Topçu, *İsyan Ahlakı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995), 167.

⁷³ Rousseau, *Emile*, 473.

onun doğasını mükemmelleştiren, insanın derûnuna fazilet ve adaletle nakşedilmiş fitri bir ilke, insanı katı ve dogmatik inançlardan arındıran, hayvandan üstün kılan bir unsurdur.⁷⁴ Onu ruhun, fitratın, doğanın sesi ve ahlak yargıçlarının en iyisi olarak niteler. Ona göre vicdan iyiliğin ve kötülüğün yanılmaz yargıdır ve bu yüzden de onu rehber edinen, yolunu şaşdırmaktan asla korkmamalıdır.⁷⁵ Rousseau şöyle seslenir: “Vicdan, vicdan! Tanrısal içgüdü, ölümsüz ve göksel ses, bilgisiz ve dar görüşlü ama zeki ve özgür bir varlığın güvenilir rehberi; insanı Tanrı’ya benzer kılan, iyilikle kötülüğün yanılmaz yargıcı!”⁷⁶

Rousseau’nun ahlaki ilke olarak tanımladığı vicdan, aynı zamanda toplumsal hayatın esası olan dayanışma ve düzen fikrini teşvik eder, ona öncülük yapar. Bu açıdan insan iyiyi tercih ederken Tanrı’nın evrendeki düzenini, yani Tanrısal iyiliği de tercih etmiş olur.⁷⁷

Bir rasyonalist olarak Kant da vicdanı kişi üzerinde Tanrı’nın temsilcisi, bir yargı mercii olarak görür. Aksi halde vicdanın kınamalarının sonuçsuz kalacağından söz eder.⁷⁸ Kant’a göre ahlaki irade/isteme, doğrudan yasa düşüncesiyle alakalıdır. Bu yasa bağımsız, bağlantısız ve hür bir kimsenin gerçek yol göstericisidir. Burada Kant’ın vicdan diye sözünü ettiği şey ise şuur ve şuuruluk halini içeren deruni bir duygudur. Ahlak kanunu ise kendisine göre eylemde bulunulan, uyulan bir ilke olarak ortaya çıkar. Bu açıdan bakıldığında vicdan, ahlaki şuur ve olayları önceden algılayabilme özelliği olarak görülür. Burada subjektif bir duyum olarak tanımlanan vicdan, ahlaki şuur olarak ele alınırsa, aynı zamanda ahlaki eylemlerin objektif denetleyicisi olarak da kabul edilir.

Sezgici ve akılcı ahlak anlayışları ahlaki yaptırımı vicdanda ararlar. Akılcılardan özellikle Kant’a göre, amelî akıl, nazarî akıldan daha değerlidir; nazarî akıl aldanabilir fakat amelî akıl (vicdan) aldanmaz. Kant’ın bu görüşüne ilaveten vicdanın yanılmaması için bazı şartları da ilave etmek gerekir. Bu şartlardan en önemlisi vicdanın özüne yabancılaşmamış, bozulmamış olması ve “akl-ı selim” ile dinin emirleri doğrultusunda eğitilmiş olmasıdır. Böylesi bir vicdan, yüce bir divan, temyiz mahkemesi görevini üstlenerek akla da öncülük eder ve onun düzenleyicisi haline gelir. Bunun için akli kuvvet bütün icraat ve harekâtında, isabet ve isabetsizliklerinde bu mahkemeye müracaat eder. Sonunda ruh ya rahatlar veya azap görür.⁷⁹

Vicdanı duyuya dayandıran İskoçya Okulu yanlıları (Reid, Stewart vb.) da vicdanı hata etmez kabul ederler. Çünkü onlara göre vicdan, herkesin vazifesini tayin eden içten gelen bir sestir. Bu ses, kendisine ne sorulursa ona hakikat dışında

⁷⁴ Rousseau, *Emile*, 473 vd.

⁷⁵ Rousseau, *Emile*, 45,478.

⁷⁶ Rousseau, *Emile*, 482.

⁷⁷ N. J. H Dent, *Rousseau: An Introduction to His Psychological, Social and Political Theory* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), 234-237; Rousseau’nun vicdan dediği şey, tanrısal olanın insana açılmasını sağlayan bir duygudur. Bk. Rousseau, *Emile*, 482.

⁷⁸ Ali İrfan, *İlm-i Ahval’r-Ruh*, 87.

⁷⁹ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İonna Kuçuradi vd. (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1994), 107-108; Ali İrfan, *İlm-i Ahval’r-Ruh*, 87.

cevap vermeyen bir sestir.⁸⁰

Türk İslam ahlakçılarından biri olan Selanikli Hilmi ise vicdani duyguların iki vazifesi olduğundan söz eder. Bunlardan biri: “İyi fiillerin ümitle mükafatlandırılması,” diğeri de “kötü fiillerin ümitsizlikle cezalandırılmasıdır.” İnsanın devamlı mükafat ümidiyle yaşaması, aynı zamanda ceza korkusuyla zarar ve ziyana uğrayacağı düşüncesini de yok eder. Neticede insan iki cihanda aziz ve muhterem olur.⁸¹

Vicdanı örf, âdet, eğitim ve verasetle açıklamaya çalışılan Sofistlere göre ise vicdanın hiçbir değeri yoktur. Yine vicdana olumsuz anlam yükleyen başka bir grup ise psikanalistlerdir. Bu gruba göre vicdan “toplumun insana empoze ettiği bir duygu”, “içe sinmiş bir baba sesi”dir. Daha açık ifade etmek gerekirse bunlara göre vicdan bir çeşit maraz/hastalıktır.⁸² Örneğin Freud’a göre vicdan “içimizden gelen bazı isteklere karşı çıkarak yine içimizde duyulan, başka bir şeye bağlı olmayan ve kendi kendine dayanan yetidir.”⁸³

Nietzsche ise vicdanı, dedelerimizden bize intikal eden görenekler olarak niteler ve vahşi hayvanlardaki suçsuzluk duygusuyla karşılaştırarak hayvanlardaki suçsuzluk duygusunu över.⁸⁴ Pozitivistler ise vicdan, ahlak, din vb. gibi değerleri anlamsız, boş, belirsiz değişken ve tartışmalı ölçütler olarak görürler ve bunlara siddetle karşı çıkarlar.⁸⁵

Bazı ahlakçılar vicdanın yaptırıcı bir güç olduğunu, insanı ahlak kanununa uymaya mecbur eden mühim bir amil olduğunu kabul etmekle beraber, bu bağlamda bazı tereddütleri de dile getirirler. Mesela, M. Fazıl, vicdana eserlerinde ve görüşlerinde medeni kanundan daha fazla önem vermesine rağmen, vicdanın dış güçlerle bozulmasından dolayı, ona itimadın câiz olmadığını belirtir.⁸⁶

Vicdani yaptırıma manevi güçler arasında yer veren A. Kemâl, bu yaptırımı yeterli bulmaz. Ona göre, kendini vicdan azabı ve vicdani zevk olarak gösteren vicdani yaptırımın otoritesi zamanla zayıflayabilir. Çok kere de alışkanlığa bağlı kalır.⁸⁷ Bu meseleyle ilgili olarak M. Rahmi de, yontulmamış canı ruhluların, hiç üzüntü duymadan yaşayabildiklerini; vazifelerini yapmayınca da üzüntü ve pişmanlık duymadıklarını belirtir.⁸⁸

Acaba şuurlu bir şekilde hissetmedikleri bu pişmanlık, onların ruhları üzerinde şuursuzca bir tesir, baskı meydana getiriyor mu? M. Rahmi’ye göre, evet! Böyle kimselerde ruhi denge ve sinirsel düzen bozulur.⁸⁹

⁸⁰ Ali İrfan, *Mufassal Ahlak-ı Medeni*, 56-57; Ali İrfan, *İlm-i Ahval’r-Ruh*, 86.

⁸¹ Selanikli Hilmi, *Mir’ât-ı Ahlak*, 94.

⁸² Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 26.

⁸³ Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 25.

⁸⁴ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam (Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000), 57-92.

⁸⁵ Ertuğrul Uzun, “Sophie Scholl: Son Günler’de Hukuk Anlayışı”, *Hukuk Kuramı* 5/2 (2018), 22.

⁸⁶ Mehmet Fazıl, *Felsefe-i İctimaiyeden İlm-i Ahlak* (İstanbul, 1329), 103.

⁸⁷ Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 116.

⁸⁸ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 20.

⁸⁹ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 20.

Tabii ki, sağlığı yerinde olmayan bir vicdandan da doğru bir karar beklene-
mez. Öyle olunca da vicdan, mutlak otorite olma özelliğini kaybeder.

Halbuki vicdanın deruni ışığı olan ahlaki fikir insana iyi ve kötünün bilgisini
vermekle birlikte liyakati, cezayı, ödülü ve ahlaki zarureti de bildirir. Bu şekilde
insanın irade gücü bir karar vermek, tercihte bulunmak ve buna göre hareket et-
mek için gerekli sebep ve illetleri bilerek aydınlanır. Bu da vicdanın insanın karar-
ları ve iradesi üzerindeki etkisi ve önemini ortaya koyar.⁹⁰

Vicdanın önemli bir fonksiyonu da ahlak ve değerler eğitiminde ortaya çı-
kar. Bu eğitim sayesinde insan kimsenin görmediği, duymadığı bir yerde, kınan-
mak ve ayıplanmaktan uzak, ceza ve azardan emin olduğu hallerde bile kötülük
yapmaktan sakındırılabilir. Bu sebeple de insanı dürüst ve aydınlık bir vicdanla
yetiştirmek, ahlak ve değerler eğitiminin hem amacı hem de aracı olarak kabul
edilmelidir.⁹¹ Zira vicdanın gelişimi ile ahlaki gelişim iç içe şeylerdir. Bazı düşünür-
lere göre vicdanın uyandırılması ahlaki gelişimin ilk safhasıdır. Ahlaki gelişim, sos-
yal normların içselleştirilmesi ve özümsemesi olarak değerlendirildiği takdirde
vicdanın ahlaki gelişimin temel taşı olduğu anlaşılır.⁹² Sonuç olarak da ahlaklılık ile
güçlü vicdan arasında bir doğru orantının var olduğu görülür. Aynı durum değerler
eğitimi ile güçlü vicdan arasında da söz konusudur. Nitekim değerler eğitiminin
temel amacı, dış etkenler tarafından yönetilen bireysel bir ahlak yerine bireyin dış
ahlaktan iç ahlaka ulaşarak kendi kendini yönetebilir hale gelmesidir.

İslam ahlakçıları vicdanın vazifesini aşağı yukarı aynı neticeye varan
ifadelerle açıklamaya çalışmışlardır. Bunlara göre; vicdan akli düzenler ve ona
öncülük eder. İyi ve kötü davranışlara göre ruha azap veya huzur verir.⁹³ Hayrı ve
şerri tanıtmamanın ötesinde kötüden sakındırıp iyiyi uygulamaya görevi de olan ahlaki
vicdan, taşıdığı ahlaki değerle insanın eylemlerinde bir ayna görevinin yanında itici
bir güç olması bakımında da büyük bir önemi haizdir. Bunun yanında özgür irade
ve ahlaki sorumluluğun bir ayağını meydana getiren “cüzi irade”, gücünü bir
tarafından akıldan alırken diğer taraftan da vicdandan alır.⁹⁴

Başka bir ifadeyle ruha ait kuvvelerden birisi akıl, diğeri de vicdandır. Akıl-
da hem muhakeme, hem de düşünme gücünün olması, yani bir anlamda doğru ile
yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etme yeteneğinin olması nedeniyle akılla vicdan arasın-
da hem anlam hem de aynı görevi üstlenme noktasında çok yakın bir münasebetin
bulunduğu görülmektedir. Zira vicdan sürekli bize iyiliği yapıp kötülükten kaçın-
mamızı emreder.⁹⁵

Vicdanın deneyler sonucu meydana geldiğini savunan deneycilere göre, vic-
danın değeri mutlak değildir. Zira onlara göre bu değer toplumlara, zamana ve me-
kâna göre değişebilmektedir. Birilerinin iyi dediği hareketlere, bir başkası kötü

⁹⁰ Mehmed Sami, *İlm-i Terbiye-i Etfal*, 185.

⁹¹ Beyza Bilgin - Mualla Selçuk, *Din Öğretimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1999), 113.

⁹² Mücahit Arpacı, *Çocuklarda Vicdan Eğitimi* (İstanbul, 2015), 72.

⁹³ Selanikli Hilmi, *Mir'ât-ı Ahlak*, 94; Ali İrfan, *İlm-i Ahval'r-Ruh*, 87.

⁹⁴ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 96-98.

⁹⁵ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 87,98.

diyebilmektedir. Belli zamanlarda ve toplumlarda bireyler arasında, iyi ve kötüyü ayırt etmede, belli bir oranda bir anlaşma olsa da zaman değiştikçe ve ilerledikçe vicdan anlayışları da değişiklik göstermiştir.⁹⁶

Evrimci anlayışın öncüsü H. Spencer'e göre, ahlaki alışkanlıklar deneyimler sonucu elde edilirler ve sonraki nesillere kalıtım yoluyla aktarıldıkları için bir sonraki nesilde kaybolmazlar. Ona göre vicdanın birey veya cins tarafından sonradan kazanılması sebebiyle iyi ve kötü kavramları da sonradan öğrenilen kavramlardır. Veraset aracılığıyla insandan insana aktarılan ahlaki alışkanlıklar bir süre sonra insan cinsinde hassas ve duygulu bir vicdanı oluşturur. İzafi bir değere sahip olan vicdan nesilden nesile değişkenlik gösterir.⁹⁷

Tokmakoğlu'na göre, insanın eylemleri ve ahlaki değerlerine dair yargılama yapan bir iç yeti olarak vicdanın en önemli fonksiyonlarından biri de nefse yönelik oto-kontrol geliştirmesidir. Vicdan bir adalet ve ahlak duygusu olmaktan öte ilahi doğruyu savunan, ruh ile bağlantı kuran, kainatla uyum sağlayan, gelişip mükemmelleştiği gibi aynı zamanda körleşebilen bir yapıdır.⁹⁸

İnsana ait duygu ve davranışları yargılayan vicdan, yaşanılan bu hayatta işlerimizi nasıl yapmamız gerektiğini bilmemizi sağlar. Bu açıdan vicdan, daha önce de belirttiğimiz gibi bilmekten, bilgiden çok daha fazlasını ifade eder. Vicdanın his-sî bir niteliğinin de olduğunu dikkate alırsak, o, sadece his ve aklın değil bütün benliğin, şahsiyetin temsil ettiği bir tepkiyi ifade eder. Bu nedenle vicdan meydana getirdiği oto-kontrol mekanizmasıyla insanı kendine gelmeye, ahlaki bir hayata, uyumlu bir gelişime çağıran hakiki benliğin sesidir. İnsan bilinçli bir şekilde bu sesi fark etmese bile, bu sesin etkisinde kalmaya devam eder. Bu ses insanın sadece kendine dair eylemlerini değil aynı zamanda başkalarının eylemlerini de değerlendirerek, onlar hakkında iyi veya kötü eylemler olması bakımından yargıda bulunur. Bu da eylemlerin sahipleri hakkında nefret veya sevgi duymamıza ve eylemlerine karşılık mutluluk, takdir, kınama veya azarlanmanın ortaya çıkmasına sebep olur.⁹⁹

İslam ahlakçıları, vicdanın insana karşı birtakım vazifeleri olduğu gibi, insanın da vicdanına karşı birtakım vazifelerinin olduğundan söz ederler. Şimdiye kadar sözünü ettiklerimiz şeyler vicdanın insana karşı vazifeleri olarak nitelendirilmektedir. İnsanın kendi ve başkalarının vicdanlarına karşı vazifelerine gelince onları da şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Vicdanı ıslah etmek ve olgunluğunu sağlamak insanın en önemli ve en zorlu vazifelerinden biridir. Bu ıslah ve olgunluğunu sağlama işi yine vicdanın öncülüğünde olmak zorundadır. Vicdanı bozmadan ve fitri ayarlarından uzaklaştırmadan onu aydınlatmak kişinin birinci vazifesidir.

2. İnsanın vicdanına itaat etmesi, hayır (iyi) ve şer (kötü) üzerine sağlam ve güvenilir bir görüş ileri sürdüğü vakit bu görüşü uygulamak gerekir.¹⁰⁰

⁹⁶ Topçu, *Ahlak*, 130.

⁹⁷ Topçu, *Ahlak*, 130; Göçmen, "Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Barış", 3; Saltuklu, *Vicdan*, 31-46.

⁹⁸ Tokmakoğlu, *Benlik, Bilinç ve Vicdan*, 77.

⁹⁹ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 26-27.

¹⁰⁰ Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 33.

3. Kişide vicdan hataya düşünce ona ıstırap ve acı verir. İşte böyle bir durumda vicdanı acıya sevk eden meselenin tamamını ve hakikatini anlamak bir vazife olur. Bu vazifeyi başarmak için de önce vicdanı hataya düşüren dahilî ve haricî sebepleri tanımak, bilmek gerekir.¹⁰¹

Başkalarının vicdanına karşı vazifelerimize gelince:

1. Gerek kötü örnek olarak ve gerekse kötü öğütlerle başkalarını fenalığa sevk etmekten sakınılmalıdır.

2. Yine başkalarının vicdanının kendilerine emrettiğini yapmaktan menetmek ve vicdanının menettiğini de yapmaya zorlamamak gerekir.

3. İnsanlardan birini bazı vaatlerle ve mükafatla, kendisince vicdanına muhalif gördüğü, hatta bizce iyi bir şeyi yapmaya zorlamak, vicdan serbestliğine, hürriyetine uymamaktadır.

4. Başkalarının vicdanına karşı vazifelerimiz arasında onların vicdanını aydınlatmak, hak ve hakikati araştırmaya çağırarak da vardır. Bunun dışında, başkalarını, vicdani isteklerini yapmaya teşvik etmek de bir vazife olarak üzerimize te-rettüp eder.¹⁰²

Bazı ahlakçılara göre, (tekamülcü görüş, St. Mill, H. Spencer ve çağırışmıcı ekol vb. de bu görüştedir) vicdan hata yapabilir.¹⁰³ Bazıları, vicdanın doğrudan doğruya fazilet ve rezileti tetkik ve temyize müsait olmadığını, bazıları da vicdanın iki tür hatasının olduğunu ifade eder. Bu hatalardan ilkinin bilinip düzeltilebileceğine, ikincisinin ise hata olduğu dahi bilinmediği için düzeltilmesinin imkansızlığına vurgu yapılmaktadır. Her iki hatadan da kurtulmak ve arınmak için ise yapılacak en önemli şey dinin emir ve yasaklarını dikkate alan bir hayat tarzını tercih etmektir.¹⁰⁴

3.1. Vicdanı Hataya Götüren Sebepler

Vicdanı yanlışa/hataya götüren birtakım sebepler vardır. Bu sebeplerden en önemlileri başta cehalet/bilgisizlik olmak üzere, çeşitli duygular, eğilimler, istek ve ihtiraslardır.

a.Bilgisizlik/Cehalet: İyi eğitilmemiş, yeterince millî, manevi, ahlaki değerlerle tanıştırılmamış ve buluşturulmamış olan vicdanların hata etme ihtimali oldukça yüksektir; çünkü bilgisiz/cahil kişiler, vicdandan bihaberdirler.¹⁰⁵ Şu da bir gerçektir ki, vicdan eğitim ve çeşitli deneyimlerle gelişir ve olgunlaşır. Böyle bir vicdan, sahibi için ışık kaynağı, yol gösterici, hak ve hakikati gösteren bir rehber olur. Bunu devam ettirmek için de Kur'an'ın nurundan, Hz. Peygamberin rehberli-

¹⁰¹ Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 22.

¹⁰² Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 210-211.

¹⁰³ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 10; Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 20; Bilmen, *Yüksek İslam Ahlakı*, 10; Akseki, *Ahlâk Dersleri*, 80; Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*, 38.

¹⁰⁴ Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 20 vd.

¹⁰⁵ Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*, 38; Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 10; Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 210-211.

ğinden sürekli feyiz alması, kendini hep bu aydınlık dünya içinde bulundurması gerekir. Böyle bir insanda, aile ve cemiyetin tesiriyle ahlak olgunlaşır, gelişir, genişler; hayır ve şerri ayırma hissi güçlenir. Eğer vicdan geliştirilmezse körleşir, hatta yok olup gitme tehlikesi bile baş gösterebilir.¹⁰⁶

b.Eğilimler, İstekler: M. Adil'e göre başta insanın hırsları, menfaatleri, kendine, nefesine karşı aşırı sevgi, benmerkezcilik (egoizm) vb. reziletler de vicdanı yanıltañlar arasında sayılabilir.¹⁰⁷ Bunlar için Kur'an'da: "Vicdanları kabul etmesine rağmen, zulüm ve kibirleri yüzünden hepsini inkar ettiler. Şimdi bak bakalım; bozguncuların sonu nice olmuş!"¹⁰⁸ buyurulmaktadır. Çoğu kez vicdan, duruma, şartlara, zaman ve mekana göre de birtakım değişikliklere uğrayabilir. Daha önce-leri doğru ve iyi olarak kabul gören şeyler zamanla uygunsuz ve kötü karşılanabilir. Bir toplumun iyi gördüğünü, bir diğeri kötü görebilir. Bu gibi değer değişiklikleri insanı yanlış davranışlara sevk edebilir.¹⁰⁹

c.Duygular: İnsan zaman zaman zaman sevinçleri, üzüntüleri, acılarıyla birlikte bir hayat sürer. Böylesi bir hayat yolculuğunda, istikrarlı bir yaşam için insan duygularını kontrol altında tutmalıdır. Zira vicdan çeşitli duyguların etkisinde kalarak ya-nıltılabilir.¹¹⁰

Belirtilen ve daha belirtilmemiş olan pek çok sebepten dolayı vicdan hata yapabilir. Eğer vicdan belirtilen hata faktörlerinden kendini arındırarak uzaklaştırabilirse, "vicdan-ı selim" olarak ifade edilen bir vicdanın teşekkülünden bahsedilebilir. Ancak böyle bir vicdan yüksek bir karar organı, bir temyiz mahkemesi olarak insan aklına yön verebilir.¹¹¹ Akıl da ancak böyle bir mahkemeden sonra doğruya ulaşabilir. Yapılan icraat sonrasında ruh, ya sevinir; ya da acı içine düşer; mustarip olur. İşte böylesi bir mahkeme, yaptığı fiillere dair insanı hesaba çeker ve sorgular.

3.2. Vicdan Azabı ve Sevinci

Ahlaki bir müeyyide olan vicdan, ahlaki olaylarda yalnızca iyi ile kötüyü açıklayıp ortaya koymakla yetinmez; onları araştırır, sorgular ve hesaba çeker. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, her olay vicdanı ilgilendirmez. Vicdanı ilgilendiren her hareket sonunda eğer hareket kötü ise pişmanlık/nedamet duyarız; bu bizde vicdan azabı meydana getirir. Eğer hareketimiz iyi ise bu takdirde de sevinç ve iç huzuru duyarız, içimiz rahatlar, mutlu oluruz. Bütün bunların sebebi, A. Nebil ve B. Tevfik'e göre, duygulanmadır.¹¹² A. Seydî, kişinin kötü eylemlerinde, vicdanını "hem davacısı hem şahidi hem kanunu hem de hâkimi kabul eder."¹¹³ Ona ve A.

¹⁰⁶ Bilmen, *Yüksek İslam Ahlakı*, 10; Ali Kemâl, *İlm-i Ahlak*, 30-31.

¹⁰⁷ Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*, 39.

¹⁰⁸ Neml 27/14

¹⁰⁹ Mustafa Rahmi, *Ahlak*, 7.

¹¹⁰ Muslihiddin Adil, *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*, 40.

¹¹¹ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 124.

¹¹² Ahmet Nebil, Baha Tevfik, *Hassasiyet Bahsi Yeni Ahlak* (İstanbul, ts.), 23.

¹¹³ Ali Seyyidî, *Musahabât-i Ahlakıye* (İstanbul, 1334), 96.

Rifat'a göre, Vicdan azabı kötülük yapanların bu dünyada karşılaştıkları en kötü cezadır. Vicdan huzuru ve kalplere ilham edilen rahatlık ise iyilik yapanlar için en büyük mükafattır.¹¹⁴ Bir insanın kendini suçlaması sonucunda hissettiği suçluluk duygusu ve buna bağlı olarak da meydana gelen utanma vicdanı etkileyerek vicdan azabını meydana getirir. İflah olmaz cânîler bile vicdan azabından kaynaklanan baskıdan kendilerini kolayca kurtaramazlar.¹¹⁵ Çünkü Allah'ın insana doğru yolu göstermek için bahşettiği bir vasıta olan vicdan sayesinde tüm insanlara iyilik ve kötülük, kâr ve zarar duygusu verilmiştir. İnsan da bu duygu sayesinde daima zardan kaçınarak kâra yönelir.¹¹⁶

Hz. Peygamber (s.a.v) başka insanların fetvalarına rağmen kişinin kendi kalbinden de fetva alması gerektiğini ifade eden hadis-i şerifinde iyiliği insanın nefsinin ve kalbinin huzur bulduğu, kötülüğü ise nefsi rahatsız eden, kalbi şüphede bırakan şey olarak tarif etmiştir.¹¹⁷ Bu his/duygu nedeniyle kişi bir kötülük işlediğinde, ruhu daralır, huzursuz olur. Keşke “yapmasaydım çok daha iyi olurdu” der. Bir hayır işleyince ve iyilik yapınca da bir iç huzuru, bir rahatlama, gönül rahatlığı duyar.

Kur'an'da da zaman zaman karşılığını bulan insandaki her haz duyuş ve gönül rahatlığı bir hayrın ölçüsü, huzursuzluk ve pişmanlık da şerrin ölçüsü olmaz. Her hali ile vicdana uymayı isteyen İslam, diğer yandan da bunun her insan için her halükarda iyi ve kötünün ölçeği olmadığını da belirtir.¹¹⁸ Zira bazen ahlaki vicdanın yerini nefsi, hissi ve şeytani bir duygu alabilmektedir. Ancak ilhamını vahiyden almış ve saflığını kaybetmemiş vicdan şerrin ve hayrın ölçütü olma özelliğine sahiptir. Böylesine bir vicdana sahip olan insanlara ise “akl-ı selim” ve “kalb-i selim” sahibi insanlar denilebilir. Bu insanlar için vicdan huzuru ve vicdan azabı bir değer ifade eder. Vicdan azabı bu tip kimseler için cezaevinde yatmaktan ve hapse mahkûm olmaktan çok daha ağırdır.¹¹⁹

Ahlaki vicdan, insanın mutluluk hedefine ve dolayısıyla da ahlakiliğine bir temel oluşturarak ruh ve beden bütünlüğünün vazgeçilmezi durumundadır. Pek çok farklı görüşe rağmen vicdanın insanın iç dünyasındaki ahlaki yargı mercii olması meselesinde ortak bir kanaat mevcuttur. İnsanın sahip olduğu bu ahlaki yargı özelliğinin ölçülü, tutarlı, adil ve doğru biçimde hükmedebilmesi için terbiyeye tabi tutulması gereklidir. Terbiye edilen bir vicdan insanın eylemlerini değerli kılar.¹²⁰

¹¹⁴ Ali Seyyidî, *Musahabât-i Ahlâkiye*, 96; Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlak*, 333.

¹¹⁵ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, 81.

¹¹⁶ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili (Türkçe Tefsir)*, VIII/5858-5859.

¹¹⁷ Ebû Muhammed Abdillâh ed-Darimî, *Sünenü'd-Dârimî* (Kahire, 1966); Buyu' 2, Rikak 73; Müslim b.Haccac, *El-Camiu's-Sahih* (Mısır, 1954);Birr 14-15; Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî* (Kahire, 1382); Zühed 40.

¹¹⁸ Kâf 50/16; En'âm 6/121

¹¹⁹ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 125.

¹²⁰ Mahmut Zengin - Elif Arslan İçöz, “Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (22 Haziran 2018), 323-345.

Sonuç

Vicdan kavramının sıklıkla fitrat, kalp, irade, ahlak gibi kavramlarla benzer biçimde veya eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Fakat vicdan, tüm bu kavramlardan farklı olarak insanda var olan özel bir yetiyi ifade etmektedir. Bu kavramların birbiriyle olan bağları ve aralarındaki yakın ilişkiler çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılmalarına sebep olmuştur.

Çalışmamızdaki ana hedefimiz ahlakın en temel problemlerinden olan yaptırım meselesi ve bu yaptırıcı güçlerden biri olan vicdanın ahlaki müeyyide olup olamayacağını sorgulanmasıdır.

Vicdanın ahlaki müeyyide olarak bir değer ifade edişi meselesi farklı yaklaşımlara, görüş ve değerlendirmelere konu olmuştur. Öncelikle vicdanın kaynağı sorgulanmış, kaynak olarak fitri ve sonradan oluştuğu iddiaları üzerinde durulmuştur. Fitri olduğu iddiasıyla ortaya atılan yaklaşımda, ahlak ilkelerinin de fitri olduğu kabul edilerek vicdana Tanrısal bir güç ve değer nazarıyla bakılmış, onun şaşmazlığı, hata yapmazlığının öne çıkarıldığı görülmüştür.

Vicdanın sonradan meydana geldiği anlayışında, vicdanın doğum sonrası kazanılan bir yeti veya mevcut olan bir yetinin geliştirilmesi sonucu olduğu fikri vurgulanmaktadır. Her iki görüşün veya bunlardan herhangi birinin tamamen yanlış veya doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Her iki görüş de kendi içlerinde doğruluk ve eksiklikler barındırmaktadır. Kanaatimizce vicdan, tıpkı akıl ve zeka gibi, insanın doğuştan getirdiği, ancak doğumdan sonra da gelişimine devam eden, güçlenen veya zayıflayabilen bir yetidir. Bu sebeple kaynağını hem fitrattan, duygulardan hem de tecrübelerden aldığı söylemek mümkündür. Başka bir deyişle vicdan, Allah'ın buyruklarıyla insan arasında bağlantıyı sağlayıp devamlılığını temin eden bir araç olarak da nitelendirilebilir. İnsan dünyaya gelmeden önce de geldikten sonra da bu ilgi ve bağlantıyı devam ettirmekte, ödev ve tercihleri konusunda gelişimini sürdürmektedir.

Vicdanın kaynağına dair yapılan yorumlardaki hataların en önemli sebeplerinden birisinin vicdanın bir bilgi gibi değerlendirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Oysaki, vicdan insanın doğuştan getirdiği ayırt edici ve harekete geçirici dinamik bir yetidir. İnsanın dünyaya gelirken herhangi bir bilgiyle gelmemesi hali ile insanın tür olarak fitraten sahip olduğu garizaları, karakter özelliklerini birbirinden ayırmak gerekir. Buradaki karakter özelliklerinden kasıt insanın güzel-çirkin, doğru-yanlış, iyi-kötü arasında ayırım yapabilecek bir potansiyele sahip olan yaratılışını ifade eder.

Vicdan iyi ve kötüyü ayırma konusunda her ne kadar fitri bir yeti olarak kabul edilse de karmaşık ahlaki meseleler hakkında tercihlerde bulunurken zorlanabilir. Onun da tıpkı gözün ışığa ihtiyacı olduğu gibi, ilahi nurun aydınlığına, bilgi ve tecrübeye ihtiyacı vardır. Bu sebeple de vicdan eğitimi insan ahlakında önemli bir rol oynamaktadır. İnsan sadece iyi ve kötünün bilgisine sahip olarak ahlaklı biri olamayabilir. İyi ve kötünün bilgisinin yanında onu uygulamaya koymak için eğitilerek güçlendirilmiş, etkin bir vicdan devreye sokulmalıdır.

Vicdan bir eğitime tabi tutulmadığı takdirde dış etkenlerin de tesiriyle yolunu kaybedip, zayıflayabilme potansiyelini de taşımaktadır. Cehalet, eğilim ve duyguların olumsuz etkisine maruz kalan bir vicdan temel fonksiyonlarını yerine geti-

remeyeceğinden, o vicdanın tercihleri de değer olma özelliğini yitirir. Ancak olumsuz dış etkilerden sakınan, ilahi ve tecrübi bir bilgi ile geliştirilen vicdanın tercihleri değer olma niteliğini devam ettirerek, aynı zamanda verdiği huzur veya ıstırapla insanın hayatında aktif bir yönlendirici, yargıç ve müeyyide sahibi olma özelliğini sürdürür.

Vicdanın doğru ile yanlış bildiren ahlaki boyutunun yanında bir de bu boyutla elde edilen ahlaki bilgiyi uygulama alanına koymamızı isteyen boyutunun varlığı, ahlakın mevcudiyeti için hayati bir önem teşkil eder. Şayet vicdan denilen o deruni his olmasaydı, ahlak da teorik bir doğrular bütünü olmanın ötesine geçemezdi.

Ahlaki vicdanın ahlakta müeyyide olması meselesi ve özellikle de J. J. Rousseau'nun vicdan görüşü, vicdanın sonradan meydana geldiği veya doğuştan fitri olarak insana verildiği vb. problemler müstakil birer araştırma konusu olarak bir yüksek lisans yahut da doktora çalışması şeklinde ele alınabilir. Ek olarak vicdan meselesinin Mustafa Namık'ta olduğu gibi daha geniş bir yaklaşımla ele alındığı tenkitli bir karşılaştırılmanın yapılması, başta ahlak olmak üzere, felsefe, psikoloji, eğitim vb. birçok alana katkı sağlayabilir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlak*. İstanbul, 1316.
- Ahmed b.Hanbel. *Müsned*. Beyrut, ts.
- Ahmet Nebil, Baha Tevfik. *Hassasiyet Bahsi Yeni Ahlak*. İstanbul, 2. Basım, ts.
- Ahmet Rifat. *Tasvir-i Ahlak*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1309.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1968.
- Ali İrfan. *İlm-i Ahval'r-Ruh*. İstanbul, 1317.
- Ali İrfan. *Mufassal Ahlak-ı Medeni*. İstanbul, 1327.
- Ali Kemâl. *İlm-i Ahlak*. İstanbul, 1330.
- Ali Rıza. *Ma'lumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*. İstanbul, 1326.
- Ali Seydî. *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*. İstanbul, 1329.
- Ali Seyyidî. *Musahabât-i Ahlâkiye*. İstanbul, 1334.
- Arpacı, Mücahit. *Çocuklarda Vicdan Eğitimi*. İstanbul, 2015.
- Arslan, Z. Şeyma. *Fitrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde "İnsanın Nelîği" Sorusu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Aydın M. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Aydın, Mehmet. *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Âlem İlişkisi*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Bayzan, Ali Rıza. *Sûfi ile Terapist: Psikoterapiler ve Tasavvuf Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi*. İstanbul: Etkileşim, 2013.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1999.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, 1884 ya da 3-1971. *Yüksek İslam Ahlâkı*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964.

- Certel, Hüseyin. *Ebû Tâlib El-Mekkî'de Tasavvufi Yaşayış*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993.
- Demir, Osman. "Vicdan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/100-102. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Dent, N. J. H. *Rousseau: An Introduction to His Psychological, Social and Political Theory*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Düzgün, Şaban Ali. "İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 322-342. <https://doi.org/10.18317/kader.36100>
- Ebû Dâvûd. *Sünen-i Ebu Davud*. ed. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hanife. *el-Fıkhü'l-Ekber (İmam A'zam'ın Beş Eseri)*. ed. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2008.
- Ebû Muhammed Abdillâh ed-Darimî. *Sünenü'd-Dârimî*. Kahire, 1966.
- Erdem, Hüsameddin. *Ahlak Felsefesi*. Konya: Hu-Er Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Erdem, Hüsameddin. *Felsefeye Giriş*. Konya: HÜ-ER Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Erdem, Hüsameddin. *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- Gazâlî. *el-MÜNKİZ mine'd-DALÂL*. çev. Salih Şeref vd. İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1970.
- Göçmen, Doğan. "Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Barış". Erişim 01 Ağustos 2021. https://dogangocmen.files.wordpress.com/2010/05/vicdan_ozguruluğu.pdf
- Güçlü, A. vd. *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Gül, Fikri. "Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği". *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi = Uludag University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy* 11 (2008), 69-76.
- İmamoğlu, Abdulvahit. "Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili". *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/1 (12 Ağustos 2014), 127-144.
- Kâm, Ferid. *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlak*. Ankara: Vilayet Matbaası, 1339.
- Kant, Immanuel. *Eğitim Üzerine: Ruhun Eğitimi, Ahlaki Eğitim, Pratik Eğitim*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. çev. İonna Kuçuradi vd. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1994.
- Kılıç, Sadık. *Fıtratın Dirilişi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Kurtubî. *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kurân*. ed. Ebû İshak İbrahim. Kahire, 1966.
- Mehmed Sami. *İlm-i Terbiye-i Etfal*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1328.
- Mehmed Sami Süleyman. *İlm-i Terbiye-i İslamiye*. İstanbul, 1328.
- Mehmet Fazıl. *Felsefe-i İctimaiyeden İlm-i Ahlak*. İstanbul, 1329.
- Muhasibî, Haris el-. *Er Riaye / Nefs Muhasebesinin Temelleri*. çev. Şahin Filiz - Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Muslihiddin Adil. *Ma'lumât-ı Ahlakiye ve Askeriye*. İstanbul, 1331.
- Mustafa Namık. *Ahlâk*. İstanbul: Devlet Matbaası, 2. Basım, 1928.
- Mustafa Namık. *Felsefe Bakaloryası*. İstanbul, 1934.
- Mustafa Rahmi. *Ahlak*. İstanbul, 1339.
- Mutahhari, Murtaza. *Fitrat Üzerine*. çev. Ömer Çiçek. İstanbul: Bengisu Yayınları, 1992.
- Müslim b.Haccac. *El-Camiu's-Sahih*. Mısır, 1954.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*. çev. Ahmet İnam. Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000.
- Öztürk, Yasar Nuri. *Din ve Fitrat*. İstanbul: Yeni Boyut, 1990.
- Pazarlı, Osman. *İslâm'da Ahlak*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Emile*. çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941.
- Saltuklu, Zübeyir. *Vicdan*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2012.
- Selanikli Hilmi. *Mir'ât-ı Ahlak*. İstanbul, 1326.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.
- Takiyyüddîn Subkî. *Küllü Mevlûdin Yüledü ale'l-Fitra*. ed. Ebû Muhammed es-. Seyyid Marife 21/2 (2021): 777-802

- İbrahim b. Ebî Amme. Tanta, 1990.
- Tekşen, Hüsnü. *Vicdan Felsefesi*. Mustafa Asım Matbaası, 1940.
- Tirmizî. *Süneni't-Tirmizî*. Kahire, 1382.
- Tokmakoğlu, Gürsel. *Benlik, Bilinç ve Vicdan*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Topçu, Nurettin. *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Topçu, Nurettin. *İsyah Ahlakı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995.
- Ulucan, Türkan. "İslam Geleneğinde Vicdan Kavramı". *USBD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/4 (2017), 31-44.
- Uzun, Ertuğrul. "Sophie Scholl: Son Günler'de Hukuk Anlayışı". *Hukuk Kuramı* 5/2 (2018), 19-28.
- Yazıcı, Turgay. *Gazali'de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak dini Kur'an Dili (Türkçe Tefsir)*. İstanbul: His Matbaacılık, 1970.
- Zengin, Mahmut - İçöz, Elif Arslan. "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (22 Haziran 2018), 323-345.